

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Cilt 17, Sayı 3 (Eylül 2020), ss. 392-411

DOI: 10.1501/MTAD.17.2020.3.20

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

MAKALE

Genel Sözlüklerde Tanım ve Tanımlama Yöntemleri¹

Bilge Gökter Genç

Başkent Üniversitesi (Ankara)

Paşa Yavuzarslan

Ankara Üniversitesi (Ankara)

ÖZET

Tanım kavramı, başta felsefe, mantık ve psikoloji olmak üzere hukuk, matematik, hatta sanat gibi pek çok alanda ele alınan temel kavramlardan biridir. Bu alanların her birinin amacı, metodolojisi ve teorileri farklı olduğundan tanım konusu her birinde farklı açılardan ele alınır. Bu çalışmanın kapsamı içinde asıl üzerinde durduğumuz tanımlar ise teorik sözlükbilimin konuları arasında yer alan “sözlük tanımları”dır. Tanım; sözcüklerin semantik bilgisinin verildiği, özellikle genel sözlüklerin temel işlevini yerine getiren unsurlardandır. Bu nedenle genel bir sözlüğün yapısında ortaya çıkabilecek en önemli eksiklik, kullanıcıya aradığı tanımı tam olarak verememesidir. Bir sözlükteki tanım ifadesinde, anlamla ilgili ne tür bilgilerin yer alacağına ve bu bilgilerin nasıl düzenleneceğine karar vermek, tanımın asıl meselesidir. Sözlükçünün bu bilgiyi bir araya getirme ve kullanıcıya sunma biçimi de

¹ Bu makale, 17-19 Eylül 2018 tarihlerinde düzenlenen *IV. Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu'*nda (Bartın) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

iyi ve doğru tanımın temel noktasını oluşturur.

Sözlüksel birimlerin iyi ve başarılı tanımlarının yapılabilmesi için sözlükbilimsel ilkelere uyulması gerektiği gibi, tanımlanana bağlı olarak kullanılacak tanımlama yönteminin de doğru belirlenmesi ve uygulanması önemlidir. Bu çalışmada, sözlükbilim alan yazınındaki belli başlı teorik çalışmaların taranmasıyla sözlüklerde uygulanan sekiz tanımlama yöntemi tespit edilmiştir: *analitik/içlemsel tanımlama*, *sentez yoluyla/kaplamasal tanımlama*, *tipikleştirme yoluyla tanımlama*, *eşanlamlılarla tanımlama*, *kurala dayalı tanımlama*, *dolaylı/ima yoluyla tanımlama*, *düzenlemsel tanımlama*, *işari/gösterimsel tanımlama*. Söz konusu yöntemlerin Türkçe sözlükbirimlere uygulanıp uygulanamayacağı ve uygulamada ortaya çıkan sorunlar değerlendirildiğinde; Türkçe sözlük tanımlarında sözlükbilimin genel ilkelerinin kimi noktalarda göz ardı edildiği ve teorik bilgi eksikliğinden kaynaklanan sorunların olduğu tespit edilmiştir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Sözlükbilim, tek dilli genel sözlük, tanım, tanımlama yöntemleri.

ABSTRACT

The concept of *definition* is one of the main concepts studied in various fields, mainly philosophy, logic, and psychology but also law, mathematics, and even arts. The subject of definition is handled differently in each field due to the fact that their goals, methodologies, and theories are different. The definitions with which we will be dealing within the scope of this study are "lexicographic definitions" which is among the subjects of theoretical lexicography. Definition is among the elements by which semantic information of words are provided and fulfilling the basic function of general dictionaries in particular. Therefore, the most crucial defect which may occur in the structure of a general dictionary would be its failure to provide the exact definition its user is looking up. In terms of a definition statement in a dictionary, the main concern for a definition is to determine which information related to the meaning will be present and how this information will be organized. The manner in which a lexicographer organizes this information and presents it to users is the foundation of a good and correct definition. Although the subject of definition has been discussed in detail by theoretical lexicography studies in the West, this subject has not been studied adequately in Turkey.

In order to create good and successful definitions for lexical units, it is crucial to adhere to lexicographical principles as well as to determine and apply the correct definition method based on what is being defined. In this study, eight definition methods applied to dictionaries have been identified by reviewing essential theoretical studies in the lexicography literature: *analytical definitions*, *synthetic definitions*, *typifying*, *synonymous definitions*, *rule-based definitions*, *implicative definitions*, *denotative definitions*, *ostensive definitions*. When evaluated whether these identified methods can be applied to Turkish lexemes along with issues that arise during in practice; it was concluded that the lack of theoretical knowledge in terms of preparing Turkish dictionaries have reflected on the practice and the general principles of lexicography have been violated when it comes to certain definitions.

KEY WORDS

Lexicography, monolingual general dictionary, definition, definition methods.

1. Giriş

Türkiye’de, sözlükbilimin bağımsız bir alan olarak çalışılması, Batı’daki çalışmalara kıyasla daha geç dönemlere rastlamaktadır. Türk sözlükçülüğü, 11. yüzyıldan itibaren hem Anadolu hem de Çağatay sahasında ortaya konulan sözlüklerle geniş bir literatüre sahiptir. Bu nedenle sözlükbilim çalışmaları, öncelikle sözlükçülük tarihi araştırmalarıyla başlamıştır. Sözlükbilimin yalnızca pratikte sözlük yazımını değil, sözlüğün hazırlık ve yazım aşamalarındaki tüm süreçleri içine alan, hem uygulamalı hem de teorik bir disiplin olması; sözlükçülük tarihi araştırmalarının yanı sıra sözlük tipolojileri, sözlük yazımı kuramları, sözlük eleştirisi ve sözlük kullanımı üzerine de çalışılmayı gerekli kılmıştır. Son yirmi yıldır, Batı’daki gelişmelerin takip edilmesiyle sözlük yazımının sadece sözcükleri listelemekten ibaret olmadığı; sözlük yazımının belli yöntem ve kurallar çerçevesinde, dilbilimsel bir bakış açısıyla ve kuramsal çalışmalara dayandırılarak yapılması gerektiği fark edilmiştir. Bu farkındalık araştırmacıları “İdeal bir sözlük nasıl olmalıdır?” sorusuyla karşı karşıya getirmiştir.

Türkiye’deki sözlükbilim çalışmalarında en büyük eksiklik teorik çalışmaların azlığı ve sözlüklerde bu eksiklikten kaynaklanan yöntem sorunlarının bulunmasıdır. Sözlüklerde karşılaşılan yöntem sorunlarının başında ise maddebaşı sözcüklerin “tanımlanması” meselesi gelir. Sözlüklerin temel unsurlarından biri olarak kabul edebileceğimiz “tanım”, teorik sözlükbilimin araştırma konularının başında gelmektedir. Tanım, özellikle Batı’daki teorik sözlükbilim çalışmaları içinde çeşitli boyutlarıyla ele alınmaktadır. Sözlükbilimle ilgili temel kaynaklarda tanım ve tanımlama kavramlarından, tanım türlerinden, sözlük maddelerinin nasıl tanımlanacağına dair temel ilkeler ve yaklaşımlardan ayrıntılı olarak bahsedilmektedir.

Türkiye’de de sözlükbilim alanına olan ilgi ve merakın artmasıyla, özellikle kuramsal çalışmaların eksikliği fark edilerek bu eksikliklerin tamamlanması yönünde çalışmalar yapılmaya başlandığı dikkati çekmektedir. Bu çerçevede, sözlük tanımlarının da ele alınması, Türkiye’deki teorik sözlükbilim çalışmalarına yapılan önemli katkılardan biri olacaktır. Türkçe sözlüklerde yer alan tanımlar, bugüne dek çeşitli çalışmalara konu olmuştur (bk. Uzun 2003, Usta 2007, Boz 2009, Yılmaz ve Koçmar 2010, Argunşah 2019). Genellikle bu tür çalışmalarda *Türkçe Sözlük*’teki (TDK) bazı maddebaşı sözcüklerin tanımlarında karşılaşılan sorunlar ortaya konulmuş ve *Türkçe Sözlük*’ün eleştirel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Ancak bu çalışmalarda, tanımlamayla ilgili ortaya konulan sorunlar, sözlükbilimsel yaklaşım ve yöntemlerden yararlanılarak değerlendirilmemiştir.

Bu çalışmada ise, “Bir sözlükbirim nasıl tanımlanmalıdır” sorusundan hareketle, teorik sözlükbilim alan yazınındaki çalışmalardan yararlanılarak tanım kavramı ve tanımlama yöntemleri ele alınacaktır. Tanımlama yöntemleri, *Türkçe Sözlük*'ten alınan örneklerle açıklanacak, bu tanımlar tanımlamayla ilgili genel ilke ve yöntemlerin Türkçe sözlükbirimlere uygulanışı bakımından değerlendirilecektir.

2. Tanım

Tanım (definition) kavramı, yalnızca sözlükbilim alanında değil; başta felsefe, mantık ve psikoloji olmak üzere hukuk, matematik, hatta sanat gibi pek çok alanda ele alınan temel kavramlardan biridir. Bu alanların her birinin amacı, metodolojisi ve teorileri farklı olduğundan tanım konusu her birinde farklı açılardan ele alınır. Özellikle mantık ve felsefenin konuları arasında tanım kavramının “tanımlanması” temel bir sorun haline gelmiştir. Bu sebeple bir terim olarak “tanım”ın ne olduğu sorusu filozoflarca farklı yaklaşımlarla ele alınmış ve cevaplandırılmış bir sorudur. Bu durum tanım kavramının çokanlamlılığına ve aynı zamanda çeşitli tanım türlerinden söz edilebileceğine işaret etmektedir. Tanım teriminin farklı alan ve yaklaşımlardan kaynaklanan pek çok tanımı yapılmakla birlikte burada tanımın tanımlanmasıyla ilgili tartışmalara değinilmeyecektir (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Gökter Gençler 2018). Bu çalışmanın kapsamı içinde asıl üzerinde durduğumuz tanımlar, genel literatürde *lexicographic definitions* ya da *lexical definitions*² terimleriyle sözlükbilim konuları arasında yer alan “sözlük tanımları”dır.

Filozoflar sözlük tanımlarını, felsefi arayıştaki anlam açıklamalarından farklı olarak nitelendirir ve sözlükleri, sözcüklerin dilde nasıl kullanıldığını rapor eden kaynaklar olarak görür. Bu nedenle, sözlük tanımları kimi kaynaklarda *reportive definitions* terimiyle de adlandırılır. Stock, tanımların yapısından ve işlevlerinden söz ettiği çalışmasında, sözlük tanımlarının bağlamdan bağımsız olmaları (*decontextualization*), kural koyucu bir otoritenin ağırlığını taşımaları ve belirli sınırlılıklar içinde yazılmaları gibi yapısal ve işlevsel farklılıklara sahip olduğunu belirterek bu tür tanımlarla diğer alanlardaki tanımlar arasındaki farka değinmiştir (1988: 81). Landau da “Filozoflar tanımın ne olduğu sorusuyla ve tanımın tanımlanmasıyla ilgilenirken, buna karşılık sözlükçüler okuyucularının ihtiyaçlarına

²Bu tür tanımlar için Türkçede leksikal tanım, sözlüksel tanım, sözlük tanımı, leksikografik tanım, sözlükbilimsel tanım gibi terimler kullanılmaktadır.

yönelik olarak onların anlayacağı şeyi açıklamakla ilgilenirler.” ifadesiyle sözlüklerdeki tanımın işlevselliğine dikkati çeker (2004: 154). Bu durum sözlük tanımları için asıl sorunun “tanım nasıl olmalıdır” ya da “tanım nasıl yapılmalıdır” olduğunu göstermektedir.

Sözlük türlerinin -genel amaçlı (*general purpose dictionaries*) ya da özel amaçlı sözlükler (*specialised purpose dictionaries*)- birçoğu için semantik bilgiyi taşıyan tanımlar, bir sözlüğün en temel ve en önemli parçasını oluşturur. Öyle ki özellikle tek dilli genel bir sözlüğün (*monolingual general dictionaries*) asıl işlevi, kullanıcıya sözcüklerin tüm anlam görünümleri hakkında bilgi vermektir. Bu nedenle bir sözlüğün yapısında ortaya çıkabilecek en önemli eksiklik, kullanıcıya aradığı tanımları tam olarak verememesi olacaktır.

Sözlük tanımlarının işlevi, sözcüklerin her bir anlamını ayırt edici şekilde ortaya koymaktır. Bu, sözlük tanımlarının bilimsel tanımlarla uyumlu olması gerektiği ya da kapsamlı bir şekilde analitik olacağı anlamına gelmez. Her tanımın diğerlerinden farklı özellikleri bulunabilir ve sözcüklerin farklı türleri farklı şekillerde tanımlanmak zorundadır. Yöntem ve yaklaşımlardaki farklılıkların yanı sıra, tüm sözcüklerin aynı yolla tanımlanamadığı da görülür.

Tanım yazmanın bir dizi kabul edilmiş yöntemlerle yapılan basit, kolay bir iş olmadığı sözlükbilim literatüründe konuyla ilgili yapılan tartışmalarda görülmektedir (Jackson 1988: 134-139). Jorgensen, tanım yapmadaki zorluğun, sözcük anlamının sınırlı bir zihinsel temsil olarak yansıtılma zorunluluğundan kaynaklandığını belirtir. Aynı zamanda bu zorluk dünya hakkındaki ansiklopedik bilgiden tanımsal bilgiyi (*definitional information*) ayırt etme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır (1990: 294, 313-314).

Bir sözlükteki tanım ifadesinde, anlamla ilgili ne tür bilgilerin yer alacağına ve bu bilgilerin nasıl düzenleneceğine karar vermek, tanımın asıl meselesidir. Sözlükçünün bu bilgiyi bir araya getirme ve kullanıcıya sunma biçimi de iyi ve doğru tanımın temel noktasını oluşturur. Burada sözlük tanımlarının yapısından kısaca bahsetmek yararlı olacaktır. Atkins ve Rundell’a göre (2008: 407), sözlüğün amacı ve türü fark etmeksizin tanımlar iki değişkenli bir yapıya sahiptir: 1. İçerik (*content*): Tanımın içerdiği bilgi, 2. Biçim (*form*): Bilgiyi aktarmada kullanılan yapılar ya da sözcükler. Bu ikili yapıyı biraz daha açıklarsak içerik, sözcüğün taşıdığı semantik bilgiyi aktaran yapıdır. Bu yapı, sözcüğün dildeki anlam alanını, anlam ilişkilerini, pragmatik değerini, gramatikal kullanımını vb. içermektedir. Tanımlamanın nasıl yapılacağı sözlüğün türü ve hedef kullanıcının ihtiyaçları ve beklentileri doğrultusunda şekillenir. İkincisi ise sözlükçünün semantik kategoriyi sunma biçimiyle ilgilidir. Bir

tanımın biçimi, içeriğini kodlamada kullanılan dil olarak ifade edilebilir. Bu yapıyı oluşturan dil, kullanılan sözcükler yanında dilbilgisel yapıları da kapsar (Atkins ve Rundell 2008: 431). Sözlüklerdeki tanımlarda bu iki yapı, yani “içerik” ve “biçim” doğru şekilde düzenlendiği takdirde başarılı bir tanım yapılmış olur. Bu yapıyı doğru bir şekilde düzenlemek ve “iyi bir tanım” yapılabilmek için de sözlükçünün dikkate alması gereken birtakım ilke ve kurallar geliştirilmiştir. Sözlükbilim literatüründe yer alan bu ilke ve kurallar şöyle özetlenebilir:

1. Bir tanım içindeki bütün sözcükler açıklanmalıdır. Yani tanım içinde anlamı bilinmeyen bir sözcük bulunmamalıdır.
2. Tanım, tanımlanan sözcükten “anlaşılması daha zor” sözcükler içermemelidir. Bir sözcük kendisinden daha basit sözcüklerle tanımlanmalıdır. Ancak basit sözcüklerle tanımlamanın mümkün olmadığı durumlar da vardır (Zgusta 1971: 257).
3. Bir tanım gereğinden fazla sözcük içermemelidir. Bunun anlamı, sözlük kullanıcısının tanımdan beklenen anlaşılabilirlik (*intelligibility*) ve bilgi-transferi (*information-transfer*) taleplerine cevap verebilecek şekilde uyumlu olması demektir. Bir tanım yazıldığında doğallıktan ve tanımın bilgi verici işlevinden ödün vermeden herhangi bir sözcüğün silinip silinemeyeceğine bakılmalıdır. Bir sözcük herhangi bir kayıp olmadan silinebiliyorsa tanımdan çıkarılmalıdır (Atkins ve Rundell 2008: 451).
4. Tanımlanan sözcük ve türevleri, -ayrıca tanımlanmadıkça- kendi tanımı içinde yer almamalıdır. (Zgusta 1971). Bu durum *circularity*den (kısır döngü, döngüsellik) kaçınılması gerektiğini belirten tanımlama ilkesine gönderme yapar.
5. Tanımı yapılan sözcüğün gerçekten ne anlama geldiği kullanıcılara açıklanmalıdır. Tanımla ilgili olarak yapılan en yaygın hata, anlam yerine sözcüğün türediği kök ya da gövdeye odaklanmaktır. Örneğin; *yapma* sözcüğünün “yapmak işi” veya *yüzsüzlük* sözcüğünün “yüzsüz olma durumu” biçiminde tanımlanması, tanımlayıcı sözcük (*definer*) ile tanımlanan sözcüğün (*definiendum*) morfolojik ilişkisiyle elde edilmiştir. Ancak tanımdan beklenen bu tür bir kök/gövde bağlantısı yerine sözcüğün anlamının açıklanmasıdır.
6. Bir tanım, tanımlanan öge için ikame edilebilirlik (*substitutability*) özelliğine sahip olmalıdır. Tanımın ikame edilebilir olması, tanımlanan sözcüğün (*definiendum*) ortaya çıktığı her bağlamda yerine tanımının koyulabilmesi

anlamına gelir.

7. Tanımlanan sözcük ile ait olduğu sınıfı gösteren sözcük aynı sözcük türünde olmalıdır. Bir başka ifadeyle, tanım tanımlanan sözcüğün leksikal kategorisini yansıtmalıdır (Benson 1986: 205, Zgusta 1971: 258). Örneğin; bir ismin tanımı bir isimle, bir sıfatın tanımı sıfatla sonlanmalıdır. Ancak zamir, ünlem, edat gibi gramatikal işlevli sözcüklerin tanımında aynı sözcük türüne ait olma ilkesi uygulanamaz.

Yukarıda genel hatlarıyla açıklanan bu ilkeler dışında iyi bir tanımdan beklenen en temel özellik “anlaşılabilirlik”tir. Tanımın anlaşılabilirlik ihtiyacı, diğer özelliklerinin hepsinden önce gelir. Eğer bir tanım kullanıcısının hedeflediği şekilde kolaylıkla anlaşılıyorsa başarılıdır. Bu da sözlüğün başarısızlığı anlamına gelir (Atkins ve Rundell 2008: 412). Elbette sözlüksel birimlerin iyi ve başarılı tanımlarının yapılabilmesi için yalnızca sözü edilen bu ilkelere uyulması değil, tanımlanana bağlı olarak kullanılacak tanımlama yönteminin de doğru belirlenmesi ve uygulanması önemlidir.

3. Tanımlama Yöntemleri

Sözlüksel anlam söz konusu olduğunda, “Tanım nedir” sorusu yerine “Tanım nasıl olmalıdır/yapılmalıdır” sorusunun önem kazandığını yukarıda belirtmiştik. Tanım ve tanımlama konusuna mantık teorilerinden hareketle yaklaşan Batuhan ve Grünberg de, tanımın ne olduğundan çok “tanımlama” kavramı üzerinde durmuştur. Bu kavramı açıklamak için şu üç soruya cevap vermek gerektiğini belirtirler: “Neyi tanımlarız?”, “Niçin tanımlarız?” ve “Nasıl tanımlarız?”. Bu sorulardan birincisi tanımlamanın konusuyla, ikincisi amacıyla, üçüncüsü ise yöntemiyle ilgilidir (1970: 87). Aşağıda “Nasıl tanımlarız” sorusunun cevabı olabilecek tanımlama yöntemlerinden, bunların sözlükbirimlere uygulanış biçimlerinden, tanımlamada anlamsal ilişkiler ve leksikal özelliklerin rolünden ve her bir yöntemin olumlu ve olumsuz yönlerinden bahsedilecektir.

Sözlükbilim alan yazınındaki belli başlı teorik çalışmaların taranmasıyla sözlüklerde uygulanan sekiz tanımlama yöntemi tespit edilmiştir:

1. Analitik/İçlemsel tanımlama (*analytical definitions*)
2. Sentez yoluyla/Kaplımsal tanımlama (*synthetic definitions*)
3. Tipikleştirme yoluyla tanımlama (*typifying*)
4. Eşanlamlılarla tanımlama (*synonymous definitions*)
5. Kuralla dayalı tanımlama (*rule-based definitions*)

6. Dolaylı/ıma yoluyla tanımlama (*implicative definitions*)
7. Düzanlamsal tanımlama (*denotative definitions*)
8. İşari/gösterimsel tanımlama (*ostensive definitions*)

1. **Analitik/İçlemsel tanımlama (analytical definitions):** Basitçe ifade etmek gerekirse analitik yöntem, “sözcüğün ait olduğu sınıfı verip benzerlerinden ayrılan yönlerini açıklama”ya dayanan bir tanımlama yöntemidir. Bir başka ifadeyle, analitik yöntemle tanımlama, aynı zamanda sözcüğün ‘içlem’ini vermek demektir. ‘İçlem’ (*intension*) terimi, bir kavramın içerdiği ayırt edici özelliklerin bütünü, yani kavramın içeriğini (*content*) ifade eder. Örneğin, “motorlu taşıt (motor vehicle)” kavramının içlemi “taşıt + motorlu + yönlendirilebilir + yolda kullanım için” biçiminde gösterilebilir (Svensen 2009: 218) (krş. ‘kaplam’ terimi)³. Bu nedenle analitik tanım yöntemi kaynaklarda “içlemsel tanım” (*intensional definitions*) olarak da adlandırılır. Sözlükbilimciler tarafından analitik yöntem, diğer bütün tanım yöntemleri içinde, özellikle tek dilli sözlükler için en geçerli tanımlama yöntemi olarak kabul edilir ve hatta bu yöntemle yapılmayan tanımlar bir tanımlama işlemi olarak görülmez. Bu nedenle geleneksel bir tanımlama yöntemi olarak nitelendirilir.

Geleneksel modelle düzenlenen bir tanım tipik olarak iki unsur içerir: 1. Bir üst kavram ya da ifade, 2. Leksikal birimi aynı kategorinin diğer üyelerinden ayıran ek bilgiler (sözcüğün eş altanlamlıları) (Atkins ve Rundell 2008: 414). Benzer şekilde Svensen bu tanımlama sürecini, bir “sınıfsal kavram ilişkisi” (*generic conceptual relationship*) olarak ifade eder ve kavramlar arasındaki benzerlikler ve farklılıklara göre bu sürecin sonucunu, “üst kavram” (*superordinate*), “alt kavram” (*subordinate*) ve “eş kavram”dan (*co-ordinate*) oluşan “hiyerarşik kavramsal sistem” (*hierarchical conceptual system*) olarak adlandırır. Bu kavramsal ilişki sistemine *dörtkenar*, *dikdörtgen*, *eşkenar dörtgen* kavramları örnek verilebilir. Buna göre, *dörtkenar* “üst kavram”, *dikdörtgen* ve *eşkenar dörtgen* “alt kavram” ve aynı zamanda her biri bir diğerinin “eş kavramı”dır (2009: 218-219).

Analitik yöntemle tanımlama süreci, tanımlananı en az bir ayırt edici özelliklikle (*differentia specifica*) birlikte tanımlanana en yakın *superordinate*, yani üst kavramla belirtmeyi gerektirir. Burada üst kavram, bir başka ifadeyle *genus proximum*,

³ İçlem ve kaplam, mantıkta bir kavramın kapsadığı nesnelere ve içinde bulunan özellikleri ifade eden birbirine zıt terimlerdir. Aralarında ters bir orantı söz konusudur. Buna göre bir kavramın kaplamı çoğalınca içlemi, içlemi çoğalınca kaplamı azalır. Örneğin “varlık” kavramı kaplamına “canlı”, “hayvan” ve “insan” kavramlarını alırken içlemi açısından kendi dışında bir başka kavramın özelliklerini taşımaz (Özlem 2004: 95-96).

tanımlananı (*definiendum*) içine alan sınıfı ifade eder. Ayırt edici özellikler ise aynı sınıf içindeki diğer unsurlardan tanımlananı ayıran özellikleri belirtir. Örneğin, aşağıda ayırt edici özellik, “dikdörtgen” kavramını dik açısı bulunmayan dörtkenarlardan (eşkenar dörtgen gibi) ayırır (Svensen 2009: 219-220).

Kısaca ifade edersek analitik ya da içlemsel tanımlar “cins/sınıf + ayırt edici özellikler” (*genus + differentia specifica*) şeklinde bir formülle verilebilir:

$$\begin{array}{ccc} \text{dikdörtgen} & \text{dik açı} & \text{dörtkenar} \\ (\text{tanımlanan-}i\text{definiendum}) = & (\text{ayırt edici özellik}) + & (\text{sınıf}) \end{array}$$

(tanımlayanlar-*definiens*)

Bu yöntem, her türde sözlükbirimi (isim, sıfat, fiil vb.), somut veya soyut nesne ya da olayları ifade eden sözlükbirimleri tanımlamaya uygun bir yapıya sahip olsa da uygulamada daha çok somut isimler ve fiillerin bir kısmı için kullanıldığı görülür. Analitik yöntemin uygulandığı bir sözlük tanımı şu şekilde verilebilir:

at: Tek tırnaklı, yelesi, otçul; yük çekme, taşıma, binme ve yarış için kullanılan evcil bir memeli hayvan.

Burada tanımlanan *at* sözlükbiriminin, üst kavramı, yani cinsi “memeli hayvan” ve ayırıcı özellikleri ise onu diğer memelilerden ayıran tipik özelliklerdir, bunlar “tek tırnaklı, otçul, evcil, yelesi, yük çekme, taşıma vb.” oluşudur (Jackson 2002: 94).

Aşağıda *Türkçe Sözlük*'ten alınan *balık* maddesi de bir analitik tanım örneğidir:

balık: Omurgalılarından, suda yaşayan, solungaçla nefes alan ve yumurtadan üreyen hayvanların genel adı.

balık sözlükbirimi, “omurgalılar (cins) + suda yaşayan, solungaçla nefes alan, yumurtadan üreyen” (ayırt edici özellikler) biçiminde tanımlanmıştır.

Analitik yöntemle yapılan tanımlarda dikkat edilmesi gereken en önemli husus, sözcüğün adlandırdığı varlığın ait olduğu en uygun sınıfı (*genus expression*) seçmektir. Bir başka ifadeyle sözcük ile ait olduğu sınıf birbiriyle eşleşmeli, ne çok genel ne de çok spesifik olmalıdır. Bazı tanımlarda yanlış bir üst kavramın seçildiği ya da aynı alt kavram için birden fazla üst kavramın verildiği görülür (Atkins ve Rundell 2008: 415-416):

fesleğen: Ballıbabagillerden, Akdeniz ülkelerinde yetişen, yaprakları güzel kokulu, beyaz veya pembe çiçekli, bir yıllık ve otsu bir süs bitkisi, reyhan.

Yukarıdaki örnekte “ballıbabagiller” üst kavramı, genel sözlük kullanıcısı için açık ve net bir bilgi sunmaz. Sözlük tanımlarında kavramın ait olduğu sınıfın “....giller” gibi bilimsel bir sınıflandırmaya dayanarak verilmesi anlamayı zorlaştırır. Bu sınıfın kaplamasına giren diğer kavramların ne olduğu kullanıcı için belirsizdir ve ayırt edici özelliklerin aynı sınıf içindeki diğer türlerden nasıl farklılaştığı da yeterince açık değildir. Yine aynı tanım içinde verilen “süs bitkisi” üst kavramı, “ballıbabagiller” kavramına göre genel kullanıcıya daha anlaşılır bir bilgi sunarken aynı alt kavram için birden fazla üst kavramın kullanıldığını da gösterir.

Diğer bir önemli nokta, ayırt edici özelliklerin seçimidir. İdeal olan tanımın, sözcüğün adlandırdığı varlığın ait olduğu sınıf içindeki diğer üyelerden ayırt edecek gerekli ve yeterli özelliklerini vermesidir. Yani tanımlar ideal olarak yeterli şekilde spesifik olmalıdır. Teknik sözlükçülük ve terminolojide izlenen temel kural; tanımın sadece tek bir ayırt edici özellik içermesi şeklindedir. Ancak, bu ideal durum her zaman yeterli olmaz. Genel dil sözlükçülüğünde bu kural aynı derecede uygulanmaz. Tanımın tamamen doğru olması için bir ayırtıcı özelliğinden daha fazlasını belirtmek gerekecektir. Genel sözlüklerin amacına uygun olarak yeterli ve sözcüğün semantik içeriğini temsil etmeyi gerektirecek kadar çok ayırtıcı özellik verilmelidir (Widmer 2007: 12; Svensen 2009: 219-220). Ancak burada gerekenden fazla ayırt edici özellik vermek de ortaya uzun ve karmaşık tanımların çıkmasına neden olacaktır. Analitik yöntemle ilgili olarak bu durumun tersi kısa ve belirsiz tanımlar yapmak, tanımlanan kategori içinde herhangi bir özelliği belirtmekten kaçınmak da aynı şekilde tanımları başarısızlığa götürür. Özetle, bir tanımda her şeyi söylemeye çalışmak da bir şeyi söylemekten kaçınmak da makul değildir (Atkins ve Rundell 2008: 417).

Bu yöntemin dezavantajı ise analiz ve sentez gerektiren ekstra bir düşünce eylemini içermesidir. Kavramlar arası ilişkilerin ve ayırt edici özelliklerin iyi tespit edilmesini gerektirdiğinden sözlükçünün sözcüğün işaret ettiği nesne ya da kavram hakkında bilgi sahibi olması önemlidir.

Son olarak analitik tanımla ilgili “*prototip/ön-tür kuramı*”ndan da bahsetmek gerekir. Rosch (1973) tarafından ortaya atılan prototip kuramına göre, bir kategorinin üyeleri arasında, kategorinin tipik özelliklerini taşıma konusunda farklılıklar bulunabilir. Kategorinin her üyesi ait olduğu kategoriye aynı biçimde temsil etmez, bazı üyeler kategoriye diğerlerinden daha iyi temsil etme özelliğine sahiptir.

Sözcüklerin tanımlanmasında da kavramsal olarak içinde bulunduğu kategoriye en iyi biçimde temsil eden ve kategorinin tipik özelliklerini taşıyan unsurlardan yararlanılmalıdır. Ancak tanım yapılan sözcüğün göndergesinde zamanla ortaya çıkabilecek değişikliklerin sözü edilen tipik özellikleri yansıtmada noktasında analitik tanımlar için bazı problemler ortaya çıkmaktadır. Örneğin; *masa* sözcüğünün “dört

ayaklı bir mobilya parçası” biçiminde analiz edilerek tanımlanması göndergenin “üç ayaklı” ya da “tek ayaklı” olan türlerini kapsamayacaktır. Aynı durum zamanla işlevleri ve kullanımları değişebilecek araç gereçler için de geçerlidir. Sözlük tanımlarının bu tür değişebilir durumları kapsayıcı nitelikte olması ise “prototip” yaklaşımıyla mümkün olabilir. Prototip kuramı, insan iletişiminde kesinliği olmayan ve özünde değişkenliği kabul eden bir tanımlama yaklaşımını destekler. Prototip durumu tanımlamak için tanımlara “özellikle” ya da “genellikle” ile başlayan bir ifade eklenir.

Türkçe Sözlük’ten alınan *ana sınıfı* maddesi prototip yaklaşımına örnektir. Tanımdaki “genellikle” sözcüğü verilen “yaş”la ilgili değişebilir durumları mümkün kılmaktadır. Örneğin bir çocuk beş yaşında ana sınıfına giderken başka bir çocuk altı yaşında iken gidebilir:

ana sınıfı: *Genellikle* beş yaşını bitirmiş çocukları ilköğretime hazırlayan sınıf.

2. Sentez Yoluyla/Kaplamsal Tanımlama (synthetic definitions): Sentez yoluyla tanımlama yöntemi ya da sentetik tanım, analitik yöntemin aksine tanımlanan sözcüğün ait olduğu sınıf içindeki diğer öğelerle ilişkisine göre değerlendirilmesine dayanır. Başka bir ifadeyle bu yöntem, sözcüğün gösterdiği nesne ya da kavramın bilinen diğer nesnelere ilişkisinden bahsederek sözcüğün sahip olduğu anlamı açıklar. Örneğin; *eksi* sözcüğünün anlamının limon, sirke benzeri nesnelere ilişkilendirilerek açıklanması gibi. Dolayısıyla bu tür tanımlar göndergelerle ilişkilidir denilebilir. Bunun anlamı tanımlanan sözcük ile sözlük kullanıcısının “önceden bildiği nesnelere” arasındaki ilişkilerin kullanılmasıdır. Örneğin; *eksi* sözcüğünü tanımlarken “limon”dan, *tatlı* sözcüğünü tanımlarken “şeker”den yararlanılması gibi.

Bu yöntem, bazı kaynaklarda “kaplamsal tanım” (*extensional definition*) olarak da adlandırılır. ‘Kaplama’ (*extension*) terimi, kavramı oluşturan sınıf ya da unsurların tümünün birleşimi olarak tanımlanabilen kavram alanını belirtir. Örneğin; “motorlu taşıt” kavramının kaplaması “araba, motosiklet, otobüs, kamyon, kamyonet vb.” dir.

Sentez yoluyla tanımlama, genel dil sözlüklerinden çok teknik terimlerin tanımlanmasında yararlanan bir yöntemdir. Genel sözlükçülükte ise daha çok renk adlarının ve bazı sıfatların tanımlanmasında bu yöntemin kullanıldığı görülür.

Sentez yoluyla tanımlama yönteminin diğer yöntemlerle karşılaştırıldığında bazı avantajlı ve dezavantajlı yönleri vardır. Her şeyden önce sentetik tanımlar sözlük kullanıcısının beklentilerine uygun bir tanımlama biçimidir. Çünkü dil kullanıcıları sözcüğün anlamını nesneye atfederek düşünme eğilimindedirler. Bu nedenle genel amaçlı sözlüklerden daha çok yabancı dil öğrenimi için hazırlanan sözlüklerin

(*learner's dictionary*) sentetik tanımları kullanması beklenir (Widmer 2007: 13-14). Yine tanımın kod çözüme (*decoding*) ve kodlama (*encoding*) işlevi düşünüldüğünde, genel sözlük kullanıcılarına aradığı bilgiyi doğrudan vermesi bakımından sentetik tanımlar kod çözüme işlevini yerine getirmede diğer tanım türlerine göre daha başarılıdır denilebilir. Örneğin okuduğu bir metinde *levanti* sözcüğüyle karşılaşan biri için sözlükteki "bir rüzgâr türü" tanımı kod çözüme işlevi açısından yeterli bir bilgi olacaktır.

Sentetik tanımın dezavantajı ise sözlük kullanıcısının tanımı anlayabilmek için maddebaşı sözcüğün ilişkili olduğu göndergeyi bilmek zorunda kalmasıdır. Örneğin, *ekşi* sözcüğünün tanımlanabilmesi için "limon"un tadının bilinmesi gerektiği gibi. Nesnenin bilinmemesi ya da daha önce deneyimlenmemiş olması göndergeye dayanan sentetik tanımları kullanıcı için yararsız hâle getirir. Örneğin, *bariton* tanımının anlaşılabilmesi için tanımlayıcı sözcükler olan "tenor" ve "bas" kavramları da bilinmelidir:

bariton: Tenor ve bas arasındaki erkek sesi

Sözlüklerde sıklıkla karşımıza çıkan "bir.....türü", ".....dan biri", "bir tür " gibi ifade kalıplarıyla verilen tanımlarda sentetik tanım olarak değerlendirilir. Bu ifade kalıpları içinde verilen tanımlarda yalnızca kavramın ya da nesnenin ait olduğu sınıf belirtilir ve genellikle sınıf içindeki diğer üyelerle ilişkisinden söz edilmez. *Türkçe Sözlük*'ten alınan aşağıdaki tanımlar bu türe örnektir:

bozdoğan: Bir doğan türü.

namazbozan: Bir tür eğrelti otu.

Tanımlardan da anlaşılacağı gibi bu tür sentetik tanımlarla analitik tanımların ortak noktası, *genus proximum* (cins) ya da bir başka ifadeyle "üst kavram"dır. Burada kavrama ait ayırt edici özelliklerin verilmesiyle analitik bir tanım elde edilebilecektir. Yukarıda analitik tanımdan söz edilirken de belirtildiği gibi bu ayırt edici özelliklerin "gerekli ve yeterli" olması gerekir. Üst kavramla birlikte yeterince ayırt edici özelliğin verilmediği durumlarda ise ortaya analitik ve sentetik tanımın birleşimi çıkar. Bu tür tanımlar anlama ile ilgili sınırlı bilgi verir ve yeterince açıklayıcı değildir:

fıravun: ...2. İskambil kâğıtlarıyla oynanan bir oyun türü.

orman sıçanı: Ormanlık bölgede yaşayan bir tür sıçan.

Yukarıda verilen tanımlarda "oyun" ve "sıçan" üst kavramları altında her iki kavram için yalnızca birer ayırt edici özellik belirtilmiştir: "iskambil kâğıtlarıyla oynanması" ve "ormanlık bölgede yaşaması".

3. Tipikleştirme Yoluyla Tanımlama (typifying): Bu tanımlama yöntemi kavramın

tipik özelliğinin verilmesi ilkesine dayanır. Tipikleştirme yöntemi, diğer yöntemlerden farklı olarak tek başına kullanılmaz. Başka bir tanımlama yöntemiyle, özellikle de analitik yöntemle birlikte karşımıza çıkar. Bu yöntemin belirleyici özelliği, tanım içinde “genellikle, genel olarak” zarfının kullanılmasıdır (Jackson 2002: 95). Bu ifade tanımlananın gösterdiği kavramın tipik özelliğine vurgu yapar:

assolist: *müz.* Bir müzik programında *genellikle* en son sahneye çıkan, alanında çok ünlü olan sanatçı.

bora: *Genellikle* arkasından yağmur getiren sert rüzgâr.

Genellikle analitik tanımlarla kullanılan bu yöntemin bazen sentetik tanımlarla birlikte de kullanıldığı görülür. Aşağıda bir kimya terimi olan fırın boya sözlükbiriminin tanımında iki yöntem bir arada kullanılmıştır:

fırın boya *kim.* Kuruma ve sertleşmesi genellikle 80 derecenin üzerinde olan boya türü.

Tipikleştirme yönteminde, tipik özelliği vurgulayan “genellikle” gibi bir ifade her zaman tanım içinde bulunmayabilir. Bu durumlarda kavramla ilgili tipik özellik başka yollarla verilir. Aşağıdaki örneklerde ait olduğu sınıf belirtilerek sentez yoluyla verilen tanımlarda belirli bir meslek grubu ve iş için kullanıldığından söz edilerek ilgili nesnelerin tipik özelliklerine vurgu yapılmıştır:

sardun: *den.* Balıkçıların kullandığı bir halat türü.

sıyırğı: Lüle taşı işlemeciliğinde kullanılan bir bıçak türü.

4. Eşanlamlılarla Tanımlama (synonymous definitions): Genel sözlüklerde en sık kullanılan tanımlama yöntemlerinden biri olan bu yöntem, tanımlanan sözcüğün eş ya da yakın anlamlılarına başvurulmasıdır. Basitçe ifade etmek gerekirse bir sözlükbiriminin tanımı eşanlamlısı tarafından yapılır. Bu yöntem genellikle analitik yöntemle tanımlanamayan, soyut sözcüklerin tanımlanmasında başvurulur. Eşanlamlılık yöntemi, basit ve kısa olması bakımından kullanışlı bir yöntemdir. Fakat bazı sözlükçülere göre eşanlamlı tanımlar doğru tanımlar değildir, doğru (göndergesel) tanımların içinde çapraz gönderim olarak verilmelidir (Benson vd. 1986: 203-204; 224). Bu yönüyle eşanlamlılarla tanımlama yöntemi, diğer tanımlama yöntemleriyle birlikte - özellikle analitik tanımla- kullanılan ve tanımı tamamlayıcı bir role sahip olan bir yöntemdir:

sağlık: Bireyin fiziksel, sosyal ve ruhsal yönden tam bir iyilik durumunda olması, vücut esenliği, esenlik, sıhhat, afiyet

sorun: Araştırılıp öğrenilmesi, düşünülüp çözümlenmesi, bir sonuca bağlanması gereken durum, mesele, problem

Eşanlamlılarla tanımın başarılı olması tanımlayıcı durumundaki eşanlamlı sözcüğün tek anlamlı olmasıyla yakından ilişkilidir, çünkü eşanlamlı tanımlayanın birden fazla anlamının olması belirsizliğe (*ambiguity*) neden olur. Bu, eşanlamlılarla yapılan tanımlarda en çok eleştirilen noktadır. Tanımlayan sözcüğün hangi anlamının kastedildiği bazen yeterince açık ve net değildir. Bu tanımlama yöntemiyle ilgili ortaya çıkan temel engel, aslında her kullanımda ve her bağlamda birbirinin yerine geçebilecek tam eşanlamlılığın olup olmadığı sorunuyla ilgilidir. Bugün çoğu dilbilimci iki sözcük arasında “tam eşanlamlılık”tan söz edilemeyeceğini savunmaktadır. Örneğin *narin* maddesinde ikinci anlam yalnızca “ince” sözcüğüyle verilmiş, *ince* ise çokanlamlı bir sözlükbirim olarak tanımlanmıştır. Maddeler incelendiğinde *narin* sözcüğünün ikinci anlamının, *ince* sözcüğünün hangi anlamıyla tam olarak eşanlamlı kabul edildiği belirsizdir:

narin: [...] 2. İnce

ince: [...] 2. Zayıf. 3. Taneleri ufak, iri karşıtı. 4. Aşırı özen gerektiren, kaba karşıtı. 5. Ayrıntılı [...]

Eşanlamlılık yöntemi kullanıcıdan dille ilgili daha önceki bilgilerini talep eder. Dolayısıyla eşanlamlı yöntem kullanıcının tanımda yer alan sözcükleri bilmesi durumunda başarıya ulaşır. Aksi takdirde tanımlama kısır döngüye (*circularity*) yol açarak kusurlu tanımlar ortaya çıkmasına neden olur (Jackson 2002: 94). Birbirine gönderimde bulunan ancak anlamı tam olarak açıklamayan sözlükbirimler haline gelirler. Aşağıdaki sözlükbirimler bu duruma bir örnektir:

endişe: 1. Tasa, kaygı.

tasa: 1. Üzüntülü düşünce durumu, kaygı, endişe, gam (I) .

kaygı: 1. Üzüntü, endişe duyulan düşünce, gam (I), tasa .

gam (I): Tasa, kaygı, üzüntü.

Yukarıdaki örnek maddeler kimi bağlamlarda birbirinin yerine geçebilecek sözlükbirimlerin yine birbiriyle açıklandığını ve aynı zamanda eşanlamlılık yönteminin sözcüklerin Türkçeye geçmiş yabancı dildeki karşılığının verilmesiyle de uygulanabildiğini gösterir. Türkçe *tasa* ve *kaygı* sözcükleri Farsçada *endişe*, Arapçada *gam* sözcüğüyle eşdeğerdir.

Eşanlamlılarla tanımlama yönteminin diğer tanımlama yöntemlerine kıyasla dezavantajlı olduğu durumlardan biri, eğer kullanıcı tarafından tanımlayan sözcük bilinmezse tanımın eksik ve yetersiz kalması olasılığıdır. Bu nedenle sözlüklerde eşanlamlılık yöntemi uygulanırken genellikle sözcüğün birden fazla eşanlamlısı verilerek tanımın bu eksikliği giderilmeye çalışılır:

keder: Acı, üzüntü, dert, sıkıntı, ızdırap, tasa.

yüreklî: Tehlikeyi korkusuzca karşılayan, hiçbir şeyden korkusu olmayan, *gözü pek, babayiğit, koçak, cesaretlî, cesur, cüretlî, cüretkâr*.

Türkçe Sözlük'te eşanlamlılık yöntemiyle tanımlamada genel tutum; eşanlamlı olarak verilen sözcüklerden birinde daha ayrıntılı, analitik bir tanım yapmak, diğer eşanlamlı sözcükte ise yalnızca eşanlamlardan birini vererek tanım yapmaktır.

5. Kurala Dayalı Tanımlama (rule-based definitions): Sözlükbilim kaynaklarında *rule-giving method* ve *regular definitions* terimleriyle de bilinen tanımlama yöntemi, diğer yöntemlerden farklı olarak yalnızca "işlevsel" ya da "görevli" (*grammatical words*) sözcükler denilen sözlükbirimlerin tanımlanmasında başvurulan bir yöntemdir. Kurala dayalı tanımlama; bağlaç, edat, zamir, ünlem gibi işlevsel sözcüklerin kullanım bilgisini veya işlevini açıklamaya dayanan bir yöntemdir. Bu tür tanımlar Türkçe sözlüklerde genellikle "...anlatan söz", "...bildiren söz" ya da "...için kullanılan söz" biçiminde ifadelerle verilir:

biz: 1. *zamir* Çokluk birinci kişiyi gösteren söz. 2. *zamir* Bazen teklik birinci kişi zamiri "ben" yerine kullanılan bir söz.

veya: 1. *bağlaç* Ayrı olmakla birlikte aynı değerde tutulan iki şeyi anlatan kelimelerden ikincisinin önüne getirilen söz, yahut [...]

yazık: ...2. *ünlem* Acınma, üzüntü anlatan bir söz.

İşlevsel sözcükler yukarıdaki örneklerde olduğu gibi genellikle kurala dayalı yöntemle tanımlanırken bazıları eşanlamlılar yoluyla da tanımlanabilmektedir. Bu tanımlarda, tanımlanan sözcüğün eşanlamlısı olarak verilen sözcük maddebaşı olduğunda dilbilgisel işlevi açıklanarak tanımlanır:

bile: 1. *bağlaç* Da, de, dahi [...].

hâlbuki: *bağlaç* Oysa .

6. Dolaylı/İma Yoluyla Tanımlama (implicative definitions): Bu tanımlama yöntemi, sözcüğün anlamını, sözcüğün de yer aldığı bir cümleyle vermesi nedeniyle "dolaylı" (*implicative*) yöntem olarak adlandırılır. Bir başka deyişle; diğer tanımlama yöntemlerinden farklı olarak sözcüğün anlamı doğrudan açıklanmaz, verilen bağlamla kullanıcıya ima edilmiş olur. Anlamın bağlamdan hareketle açıklanması nedeniyle "bağlamsal yöntem" de denilen bu tanımlama biçimi, tanımlanan sözcüğün tanım ifadesi içinde kullanılması ve göndergesinin özelliklerinin açıklanması esasına dayanır.

Dolaylı tanımlama için Robinson'ın (1972) "köşegen" (*diagonal*) örneği verilebilir. Buna göre sözcük, "Bir kare iki köşegene sahiptir ve onların her biri kareyi iki dik açılı

ikizkenar üçgene ayırır.” cümlesiyle dolaylı yolla tanımlanmıştır. Yani tanımda *köşegen* sözcüğü doğrudan tanımlanmamış, sözcüğün yer aldığı bir bağlam içinde kullanıcıya “köşegen” sözcüğünün anlamı dolaylı olarak açıklanmıştır. Cümledeki, “köşegen” hariç, bütün sözcüklerin anlamlarını bilen bir kişi “köşegen” sözcüğünün ne anlama geldiğini cümleden öğrenebilecektir (1972: 106). Dolaylı tanımlama yöntemi, Türkçe sözlüklerde uygulanan bir yöntem değildir. Bu yöntem İngilizcenin Collins COBUILD sözlüğünde kullanılmıştır. Sözcüğü bir bağlam içine yerleştirerek tanımlaması nedeniyle bu tür tanımlar “tam cümle tanımı” (*full-sentence definition*) olarak da adlandırılır. Bu yöntem, ilk COBUILD sözlüğün (1987) hazırlanışı esnasında geliştirilmiştir ve bugün öğrenici sözlüklerinde (*learners' dictionaries*) de yaygın şekilde kullanılmaktadır. Bahsi geçen sözlükten alınan *violin* örneği bu tanıma bir örnektir:

violin: *A violin is a musical instrument. Violins are made of wood and have four strings. You play the violin by holding it under your chin and moving a bow across the strings.*

Bu tanımlama yaklaşımı, sözcüğün eşdizimlilik ve sentaktik tercihlerini kendi tanımı içine yerleştirmesine izin verir ancak bağlamsal olarak kullanım tercihleri geniş olan sözcükler için ideal bir yöntem değildir. Bu tür tanımlardan yararlanmak için leksikal birimlerin bağlamsal davranışının yeterince sınırlı olup olmadığına dikkat edilmelidir. Sıfatlar ve seçimsel sınırlılıkları belirli ve tahmin edilebilir geçişsiz fiiller için uygun bir tanımlama yöntemi olduğu söylenebilir (Atkins-Rundell 2008: 441-443).

7. Düzenlamsal Tanımlama (denotative definitions): Genellikle alt kavramların sıralanması esasına dayanan bir tanımlama yöntemidir. Aslında bu yöntem kavramın kaplamasına giren türler verildiği için bir yandan sentetik yöntemle benzerlik gösterse de yalnızca örneklendirmeye, alt kavramların sıralanmasına dayandığı için ondan ayrılır. Anlam açıklamalarını örnekler üzerinden verdiği için bu yöntem “örneklendirme” (*exemplification*) ya da “örnek gösterme” (*exemplifying*) olarak da adlandırılır. Bu yöntemden analizi zor olan renk adları ya da kategori adlarını tanımlamak için yararlanır (Widmer 2007: 14). Örneğin, *evcil hayvan* sözcüğünü tanımlarken “kedi, köpek, kuş, balık” sözcüklerinin verilmesi.

Bu tanımlama yönteminin dezavantajı, sözlük kullanıcılarını maddebaşı sözcüğün anlamını kavrayabilmek için örneklerin genel özelliklerini bilmek zorunda bırakmasıdır. Bu yüzden kullanıcı sözcüğün anlamı hakkında çıkarımlarda bulunmak durumunda kalır (Robinson 1972: 113). Bu yöntem genel sözlükler için uygun bir tanımlama yöntemi değildir. Daha çok kavramsal sözlüklerdeki (*conceptual/ideographical dictionaries*) tanımlar için yararlanılabilecek bir yöntemdir.

8. İşari/Gösterimsel Tanımlama (ostensive definitions): Bir sözcüğü tanımlamanın bir başka yolu da doğrudan o nesneyi göstermektir. Örneğin köpek sözcüğünü bilmeyen birine bir köpeği işaret ederek "Bu köpektir." demek o sözcüğü tanımlamanın bir yoludur. Özellikle ana dili edinim sürecindeki çocuklara bu şekilde somut referanslarla pek çok sözcük öğretilebilir. Ancak bu yöntem de uygulanabilirlik bakımından sözlüklere uygun değildir. Sözcükle doğrudan işaret ettiği nesnenin ilişkisine dayanan bu yöntem sözlüklerde illüstrasyon (resimleme) ile mümkün olabilir. Özellikle belli bir yaş grubuna hitap eden öğrenici sözlüklerinde ya da bebeklerin ilk sözcüklerini öğrenme ve anlamlandırma aşamalarında kullanılan kitaplarda uygulanabilmektedir. Robinson, analitik tanım yapılması mümkün olmasına rağmen bazı sözcükler için anlam açıklamalarının resimleme yoluyla yapılmasının analitik tanımlardan daha yararlı olacağını belirtir (1972: 119). Kimi Türkçe okul sözlüklerinde de resimlemeden yararlanarak nesnenin gösterildiği tanımlar bulunmaktadır. Ancak uygulamadaki işlevselliği ve tanımın başarısı açısından ayrıca değerlendirilmesi gereken sözlüklerdir.

Bu yöntem özellikle dil dışı dünyada göndergesi bulunan sözcüklere uygulanabileceğinden soyut sözcükler ya da temel anlam dışında ortaya çıkan diğer anlamları dışlar. Robinson'ın yalnızca işari tanımlardan bir sözcüğün tam ve doğru şekilde öğrenilemeyeceği (1972: 124) biçimindeki ifadesinden de anlaşılacağı gibi bu yöntemin dezavantajı tanımın kesinliğinin düşük olmasıdır. Örneğin; masa sözcüğünü bu yolla öğrenen biri, farklı bir masa ile karşılaştığında öğrendiği sözcükle yeni karşılaştığı nesneyi ilişkilendiremeyebilir.

4. Sonuç

Tanım, Batı'daki çalışmalara baktığımızda gerek mantık ve felsefenin sorguladığı gerekse anlambilim sorunları içinde tartışılan bir konu olmuştur. Tanım kavramının sorgulanması ve "tanım"ın tanımlanması, sözlükbilimin de temel konularından biridir. Ancak özellikle son yirmi yıldır Türkiye'de de önem kazanan sözlükbilim alanı içinde tanım ve tanımlama konusu teorik yönüyle yeterince ele alınmamıştır. Türkiye'deki sözlükbilim çalışmaları, genellikle mevcut sözlüklerin değerlendirilmesi ve eleştirilmesi ya da tarihî sözlükler üzerinedir. Türkçe sözlük hazırlamadaki teorik bilgi eksikliğinin uygulamaya yansıyan sonuçları, sözlükbirimlerin tanımları ve bu tanımlarda ortaya çıkan sorunların dile getirildiği çalışmalarla son dönemlerde daha fazla konu edilmiştir. Sözlükbilimin genel ilke ve yöntemleriyle örtüşmeyen tanımlar, Türkçe tek dilli genel sözlükler için tanım konusunda teori geliştirme veya mevcut teorilerden yararlanma gibi bir yaklaşım içinde olunmadığını göstermektedir.

Batı sözlükbiliminde belirtilen ilke ve yöntemlerle örneklem olarak seçtiğimiz temel kaynaklardan olan *Türkçe Sözlük*'te uygulanan yöntemler birlikte değerlendirildiğinde şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

Sözlükbilimciler tarafından diğer tanımlama yöntemleriyle karşılaştırıldığında, analitik yöntem, kavramın içleminin verilmesine dayandığından genel sözlükler için en geçerli tanımlama biçimi olarak nitelendirilir. Analitik tanımlama yöntemi, daha çok somut sözcükler için kullanılırken, fiil türündeki sözcüklerin tanımlanmasında eşanlamlılıkla birlikte analitik tanımlamaya da başvurulur. Analitik yöntemin tam olarak uygulanmadığı kimi sözlükbirimlerde ise analitik ve sentetik tanımın birleşimi olan tanımlamalar yapılır. Leksikal kategori bakımından değerlendirildiğinde özellikle sıfatların sentetik yöntemle tanımlandığı görülür. Bu durum belirli leksikal kategorilerin genellikle benzer yöntemlerle tanımlandığını gösterir. Sözlükbirimler anlamlı (*lexical words*) ve işlevsel (*grammatical words*) birimler olarak ayrıldığında işlevsel sözcükler, genellikle ilgili sözcüğün kullanımlarının veya işlevlerinin açıklanmasına dayanan kurala dayalı yöntemle tanımlanır. *Türkçe Sözlük*'te işlevsel sözcüklerin tanımlanmasında bu yöntemle birlikte eşanlamlılıktan da sıklıkla yararlanıldığı görülür.

Sözlükbirimlerin tanımlanmasında kullanılan yöntemler bakımından eşanlamlılık yönteminin sıklıkla yararlanılan, uygulaması görece kolay olan ve Türkçe sözlükbirimlerin tanımlanmasında da en çok kullanılan yöntem olduğu görülmektedir. Bununla birlikte eşanlamlılık yöntemi diğer tanımlama yöntemleriyle birlikte de kullanılarak tanımı pekiştirme işlevini de yerine getirir. Türkçe sözlükbirimlerde bu yöntem kimi zaman analitik ya da sentetik tanımlar yerine tercih edilmiş, bu da tanımlamanın en temel ilkelerinden biri olan "anlaşılabilirlik" ilkesiyle çelişen, eksik ve yetersiz tanımlara neden olmuştur.

Tanımlama yöntemlerinde bahsedilen dolaylı ve düzanlamsal tanımlara ise Türkçe sözlüklerde yer verilmediği görülmüştür. Bazı tanımları ise kullanılan yöntem bakımından tam olarak sınıflandırmak zordur. Bir sözcüğün birden fazla tanım yöntemi kullanılarak tanımlanması veya bir özelliğin iki ayrı tanım yöntemine de uygun olması söz konusu olabilir.

Yukarıda bahsi geçen tanımlama yöntemleri dışında, sözlüklerde zıtanlamlılık ya da parça-bütün ilişkisi gibi sözcükler arasındaki anlam ilişkilerinden ya da bazı kalıp ifadelerden yararlanılarak da tanım yapmak mümkündür. Türkçe sözlükbirimlerin tanımlanmasında ortaya çıkan sorunların ve tutarsızlıkların en aza indirgenmesi için teorik sözlükbilim çalışmalarının artması ve sözlükbilimsel ilke ve yöntemlerin uygulanabilir hâle gelmesi Türk sözlükçülüğünün gelişimine katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- ARGUNŞAH, M. (2019) "Türkçe Sözlük'te Tanımlama ve Tanıklama Sorunu". *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 1-13.
- ATKINS, S. B.T. ve RUNDELL, M. (2008) *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. New York: Oxford University Press.
- BATUHAN, H. ve GRÜNBERG, T. (1970) *Modern Mantık*. Ankara: ODTÜ Yayınları.
- BENSON, M., BENSON, E., ILSON, R.F. (1986) *Lexicographic Description of English*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- BOZ, E. (2009) "Sözlükbirimlerin Tanımlanmasına Anlambilimsel Bir Bakış". *Turkish Studies*, Volume 4/4, Summer, 172-183.
- GÖKTER GENÇER, B. (2018) *Tek Dilli Genel Sözlüklerde Tanım*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış doktora tezi).
- JACKSON, H. (1988) *Word and Their Meaning*. London and New York: Longman.
- JACKSON, H. (2002) *Lexicography: An Introduction*. Routledge.
- JORGENSEN, J. C. (1990) "Definitions as Theories of Word Meaning". *Journal of Psycholinguistic Research*, Vol. 19, No. 5, 293-316.
- LANDAU, S. I. (2004) *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography*. Cambridge University Press.
- ÖZLEM, D. (2004) *Mantık*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- ROBINSON, R. (1972) *Definition*. London: Oxford University Press.
- ROSCH, E. H. (1973). "On the international structure of perceptual semantic categories". *Cognitive Development and the Acquisition of Language*. (Ed.) T. E. Morre, New York: Academic Press, 111-141.
- STOCK, P. (1988) "The structure and function of definitions". *ZüriLEX'86/Proceedings*, (Ed.) Mary Snell-Hornby, Proceedings of the 2nd EURALEX International Congress, 1986, Zürich, Tübingen: A. Francke Verlag, 81-89.
- SVENSEN, B. (2009) *A handbook of Lexicography: dictionaries and dictionary making in theory and practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe Sözlük*
(http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts)
- USTA, H. İ. (2007) "Türkçe Sözlük Hazırlamada Yöntem Sorunları". *DTCF Dergisi*, c. 46, s.1[ayrı basım], 225-226.
- UZUN, N. E. (2003) "Modern Dilbilim Bulguları Işığında Türkçe Sözlüğe Bir Bakış". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003, Mustafa Canpolat Armağanı*, (Haz.) Aysu Ata, Mehmet Ölmez, 281-293.
- WIDMER, M. (2007) *Methods of Lexicographic Definition in the Oxford Advanced Learners Dictionary*. Seminar Papers, GRIN Verlag.
- YILMAZ, E. ve KOÇMAR, Y. (2010) "'Çocuk' Kavramının Sözlüksel Tanımlarının Eleştirisi". *Türkiye'de ve Dünyada Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat 103-115.
- ZGUSTA, L. (1971) *Manual of Lexicography*. Den Haag: Mouton.

Bilge Gökter Gençler <https://orcid.org/0000-0001-6744-304X>

Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Adres: Fatih Sultan Mahallesi, Eskişehir Yolu, Bağlıca Kampüsü Etimesgut, Ankara/TÜRKİYE.

e-posta: gokter@baskent.edu.tr

Paşa Yavuzarslan <https://orcid.org/0000-0003-2837-7101>

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Adres: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Sıhhiye, Ankara/TÜRKİYE.

e-posta: pyavuzarslan@hotmail.com

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 29 Ağustos 2020

Yayına kabul edildiği tarih: 1 Ekim 2020

E-yayın tarihi: 9 Kasım 2020

Çıktı sayfa sayısı: 20

Kaynak sayısı: 20